

پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ماه‌نامه علمی - پژوهشی، سال نوزدهم، شماره اول، فروردین ۱۳۹۸، ۲۴۳-۲۶۴

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة

علی اصغر محمدی*

کاوس روحی برندق**

چکیده

مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة کتابی است با مضمون اخلاقی و عرفانی و منسوب به امام صادق (ع) که در برهه‌های مختلف تاریخی مورد توجه عرفا و صوفیان بوده است و برخی صوفیان شروخی بر آن نگاشته‌اند. سبک نگارش کتاب نیز از جهت چینش باب‌ها و محتوا بسیار شبیه به آثار صوفیانه است. درستی انتساب این کتاب به امام صادق (ع) همواره میان دانشمندان چالش برانگیز بوده است. بررسی بهانه‌ها و دستاویزهای مخالفان و موافقان نشان می‌دهد این دلایل در موارد مهمی برپایه بخش‌هایی از این کتاب است که به هیچ‌روی از بخش‌های اصیل آن نبوده و بعدها به آن افزوده شده است و یا بوده و نادیده انگاشته شده است. این موضوع مهم ارزش پرداختن به نسخه‌های خطی این کتاب را دوچندان می‌کند. از طرف دیگر، بررسی نسخه‌های خطی آگاهی‌های ارزش‌مندی را درباره تاریخ پیدایش این کتاب به دست می‌دهد. نسخه‌های خطی این کتاب دارای چندگانگی‌های فراوانی است که کم‌تر در کتاب دیگری یافت می‌شود. چشم‌گیرترین اختلاف‌های موجود در این نسخه‌ها به اختلاف در مقدمه، تعداد ابواب، محتوای کتاب، و اختلاف در بخش پایانی کتاب بازمی‌گردد که باید بررسی شوند.

کلیدواژه‌ها: مصباح الشریعة، امام صادق، نسخه‌های خطی، آمبروزیانا.

* دکترای علوم قرآن و حدیث، استادیار (مدعو) دانشگاه علامه طباطبائی (نویسنده مسئول)
ghoremohajal@gmail.com

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس k.roohi@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۰۵

۱. مقدمه

کتاب *مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة* از معدود کتاب‌هایی است که، علاوه بر صاحب کتاب، برسر محتوای آن نیز اختلافات شدیدی وجود دارد. بررسی نسخ خطی این کتاب نشان می‌دهد برسر الفاظ مقدمه کتاب تا تعداد ابواب و منقولات متن اختلافات فراوانی وجود دارد.

در طول تاریخ، در مقام داوری درباره درستی یا نادرستی انتساب *مصباح الشریعة* به امام صادق (ع)، دلایل علما در موارد متعددی مبتنی بر بخش‌هایی از کتاب است که اساساً جزء کتاب نبوده و بعدها به آن افزوده شده است و یا جزء کتاب بوده و اجزای اضافی در نظر گرفته شده است. استناد به باب «معرفة الائمة» برای اثبات شیعی بودن نویسنده *مصباح* و یا اثبات آن که این کتاب در جهت ایجاد آشتی میان تشیع و تصوف نگاشته شده و هم‌چنین استناد به برخی بخش‌های این باب هم‌چون لفظ «اهل کتابین» برای بیان فضای فکری نویسنده کتاب از این جمله است (پاکتچی ۱۳۸۸: ۱۲۹، ۱۳۱). جهت‌گیری کلی پژوهش حاضر در نقد رویکرد میرزای نوری در خاتمه مستدرک الوسائل در مورد *مصباح الشریعة* و نسخه‌های اصیل آن است.

بر اساس فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ۲۳۸ نسخه از این کتاب در ایران موجود است که قدیمی‌ترین این نسخه‌ها که در سال ۷۱۶ قمری نگارش شده است مربوط به کتاب‌خانه سپهسالار است (درایتی ۱۳۸۸: ج ۹، ۶۵۶-۶۶۴). به جز این نسخه که مربوط به قرن هفتم است، مابقی نسخ مربوط به پس از قرن ۱۰ است؛ اما بررسی‌های بیش‌تر نسخ موجود در جهان نسخه‌ای قدیمی‌تر از نسخه سپهسالار را نشان می‌دهد که تاریخ نگارش آن مربوط به ۱۲ محرم ۶۵۱ قمری است. این نسخه اکنون در کتاب‌خانه امبروزیانا در رم ایتالیا نگهداری می‌شود که تفصیل مشخصات آن خواهد آمد. نسخه‌ای دیگر از این کتاب مربوط به کتاب‌خانه دانشگاه هاروارد است که براساس تاریخ مندرج بر روی جلد آن می‌توانیم آن را مربوط به قرن نهم بدانیم. علاوه بر این‌ها دو نسخه از *مصباح* مربوط به زیدیان یمن در دست است که تاریخ کتابت آن‌ها مربوط به سال‌های ۹۹۶ و ۱۰۳۴ قمری است.

۱,۱ نسخ خطی

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۴۵

در مجموع، برای تحلیل ابواب و اختلافات نسخ مصباح، از اطلاعات ۲۴ نسخه خطی استفاده شده است که از این قرار است:

- اطلاعات نسخه کتاب‌خانه آمبروزیانا در ایتالیا که به سال ۶۵۱ ق نگاشته شده است؛
- نسخه کتاب‌خانه سپهسالار به شماره ۵۵۵۹ که به سال ۷۱۶ ق نگارش یافته است؛
- نسخه کتاب‌خانه هاروارد مربوط به پیش از سال ۹۱۱ ق؛
- نسخه کتاب‌خانه ملی به شماره ۱۹۷۶۹ مربوط به پیش از ۹۲۷ ق؛
- نسخه‌ای از مصباح الشریعة مربوط به زیدیان یمن به سال ۹۹۶ ق؛
- نسخه‌ای از مصباح الشریعة مربوط به زیدیان یمن به سال ۱۰۳۴ ق؛
- دو نسخه خطی درر اللئالی العمادیه ابن ابی جمهور (۹۰۱ ق) که، در خاتمه مقدمه کتاب، مصباح الشریعة را آورده است؛
- نسخه کتاب‌خانه مجلس مربوط به سال ۹۵۹؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه سپهسالار به شماره ۱۷۹۰ که در سال ۱۰۸۲ به قلم محمدعلی مشهدی نگاشته شده و به گفته شیخ آقابزرگ تهرانی با سه واسطه از نسخه شهید ثانی کتابت کرده است؛
- نسخه خطی جنات الوصال نوشته نورعلی شاه که ترجمه منظوم مصباح الشریعة است. وی ابتدا کلمات مصباح را به عربی آورده و به نظم فارسی آن را ترجمه کرده است. این نسخه در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۹۱۳ و در سال ۱۲۵۹ کتابت شده است؛
- نسخه خطی ضیاء المصباح نوشته اسماعیل بن محمدعلی رضوی که ترجمه فارسی مصباح الشریعة است و به شماره ۲۷۹۵ در کتاب‌خانه مجلس موجود است. تاریخ کتابت آن سال ۱۱۱۷ است؛
- نسخه خطی مصباح الشریعة که در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۸۰۳۷ موجود و در قرن ۱۱ کتابت شده است؛
- نسخه خطی مصباح الشریعة در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۱۰۰۲۹/۸ که در قرن ۱۱ کتابت شده است؛

۲۴۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال نوزدهم، شماره اول، فروردین ۱۳۹۸

- نسخه خطی مصباح الشریعة در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۱۵۳۶۷/۴ که به قلم محمد طاهر اراسنجی به سال ۱۰۸۳ در دارالقرار قندهار کتابت شده است؛
- نسخه خطی مصباح الشریعة در کتاب‌خانه مجلس که در قرن ۱۲ به قلم محمدتقی تازی کتابت شده است؛
- نسخه خطی مصباح الشریعة در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۸۲۷۳ که به سال ۱۰۵۸ کتابت شده است؛
- نسخه خطی مصباح الشریعة در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۸۳۷۲/۱ که به سال ۱۲۲۳ کتابت شده است؛
- نسخه خطی مصباح الشریعة در کتاب‌خانه مجلس به شماره ۱۵۸۶۶ که در قرن ۱۲ کتابت شده است؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه ملی که به سال ۱۰۶۶ کتابت شده است؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه ملی که به سال ۱۱۴۶ کتابت شده است؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه ملی که به سال ۱۲۲۸ کتابت شده است؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه ملی که به سال ۱۲۵۴ کتابت شده است؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه ملی که به سال ۱۲۶۴ کتابت شده است؛
- نسخه خطی کتاب‌خانه ملی که به سال ۱۲۹۴ کتابت شده است.

بررسی این نسخه‌ها نشان می‌دهد که عموماً مواردی که پس از قرن یازدهم نگاشته شده‌اند اختلافات چندانی ندارند، اما در میان این نسخ، برخی به دلیل قدمت اهمیت فراوانی دارند و یا دارای خصوصیات خاص و منحصر به فردی‌اند که به اختصار به مشخصات آن‌ها اشاره می‌شود:

۱,۱,۱ نسخه کتاب‌خانه آمبروزیانا به سال ۶۵۱ ق

همان‌طور که پیش‌از این گفته شد، قدیمی‌ترین نسخه مصباح الشریعة مربوط به کتاب‌خانه آمبروزیانا رم در ایتالیا است، که به دلیل اقدم‌بودن لازم است اطلاعات کافی از آن ارائه شود.

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۴۷

اوجینیو گریفینی (Eugenio Griffini) در کتاب خود به نام المخطوطات العربیة بمکتبته الامبروزیانا بمیلانو - ایتالیا فهرستی از نسخ خطی عربی این کتاب‌خانه را ارائه کرده است. در جلد سوم این کتاب، از صفحه ۲۹۵ تا ۲۹۷، اطلاعات کتاب مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة را بیان می‌کند. همان‌طور که گفته شد، تاریخ کتابت آن مربوط به دوازدهم محرم سال ۶۵۱ قمری است. براساس این نسخه، مصباح ۹۹ باب دارد که این عدد در عموم نسخه‌های دیگر ۱۰۰ باب است. باب‌های ۹۹ گانه کتاب در این نسخه عبارت‌اند از:

۱. بیان	۲. الاحکام	۳. رعایه	۴. الذکر	۵. الشکر
۶. اللباس	۷. السواک	۸. المبرز	۹. الطهارة	۱۰. الخروج من المنزل
۱۱. دخول المسجد	۱۲. افتتاح الصلوة	۱۳. القراءه	۱۴. الركوع	۱۵. السجود
۱۶. التشهد	۱۷. السلام	۱۸. الدعاء	۱۹. الصوم	۲۰. الزکاه
۲۱. الحج	۲۲. السلامه	۲۳. العزله	۲۴. الدعاء	۲۵. التفكير
۲۶. الصمت	۲۷. الراحة	۲۸. القناعه	۲۹. الحرص	۳۰. الزهد
۳۱. صفة الدنيا	۳۲. الورع	۳۳. الغيرة	۳۴. التكلف	۳۵. الغرور
۳۶. الغرور	۳۷. النفاق	۳۸. العقل و الهواء	۳۹. الوسوسة	۴۰. الاکل
۴۱. البصر	۴۲. المشی	۴۳. النوم	۴۴. المعاشرة	۴۵. الکلام
۴۶. المدح و الذم	۴۷. المراء	۴۸. الغيبة	۴۹. الرياء	۵۰. الحسد
۵۱. الطمع	۵۲. السخاء	۵۳. الاخذ و العطاء	۵۴. الاخاء	۵۵. المشاوره
۵۶. الحلم	۵۷. التواضع	۵۸. الاقتداء	۵۹. العفو	۶۰. حسن الخلق
۶۱. العلم	۶۲. الفتيا	۶۳. الامر بالمعروف	۶۴. الخشيه	۶۵. آفة القراء
۶۶. بیان الحق و الباطل	۶۷. معرفه الانبياء	۶۸. معرفه الصحابه	۶۹. حرمة المسلمین	۷۰. بر الوالدین
۷۱. الموعظة	۷۲. الوصايا	۷۳. الصدق	۷۴. التوکل	۷۵. الاخلاص
۷۶. معرفه الجهل	۷۷. تبجيل الاخوان	۷۸. التوبة	۷۹. الجهاد و الرياضة	۸۰. الفساد
۸۱. التقوی	۸۲. الموت	۸۳. الحساب	۸۴. حسن الظن	۸۵. التفویض
۸۶. اليقین	۸۷. الخوف و الرجاء	۸۸. الرضاء	۸۹. البلاء	۹۰. الصبر
۹۱. الحزن	۹۲. الحياء	۹۳. الدعوی	۹۴. المعرفة	۹۵. حب الله
۹۶. الحب فی الله	۹۷. الشوق	۹۸. الحكمة	۹۹. حقیقة العبودية	

این کتاب فهرستی از این ۹۹ باب، بدون شماره‌گذاری، دارد که همگی آنها با قال الصادق علیه السلام آغاز می‌شوند.

یکی از موارد مهم که در میان نسخ مورد اختلاف است مقدمه مصباح الشریعة است. مقدمه کتاب در این نسخه چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي نور قلوب العارفين و قدس ارواحهم...؛ و شغلهم بخدمته و وفقهم لطاعته و استعبدهم بالعبادة على مشاهدتهم و دعاهم الى رحمته و صلى الله على محمد امام المتقين و قائد الموحدين و مؤنس المقربين و على آله المنتخبين الاخير الابرار الطاهرين و سلم تسليمًا

در این نسخه، پس از این جملات چیزی به مقدمه افزوده نشده است.

۲,۱,۱ نسخه کتابخانه سپهسالار مربوط به سال ۷۱۶ ق

نسخه مهم دیگر قدیمی‌ترین نسخه موجود در ایران است که در سال (۷۱۶ ق) نگاشته شده است. این نسخه با شماره ۵۵۵۹ در کتابخانه سپهسالار موجود است.

متأسفانه چند صفحه نخست این نسخه موجود نیست و کتاب با بخشی از «باب السواک» آغاز می‌شود و اولین عنوان از باب‌های مصباح در آن «المبرز» است که براساس شمارش ابواب مصباح باب نهم است. در این نسخه عنوان باب به رنگ قرمز نگاشته شده و شماره باب نیز درج نشده است. بنابراین روشن نیست، پیش از باب السواک، چند باب در کتاب وجود دارد، چراکه در نسخه آمبروزیانا باب شماره چهارم (النیة) وجود ندارد. این نسخه نزدیک‌ترین نسخه به نسخه آمبروزیانا است و با وجود این نقص در صفحات ابتدایی کتاب، برای ما روشن نیست این نسخه باب النیة را دارد یا خیر. اگرچه باتوجه به اتفاق تمامی نسخ غیر از آمبروزیانا در آوردن این باب می‌توانیم چنین نظر دهیم که احتمالاً آقای گریفینی این باب را در نسخه آمبروزیانا به شمار نیاورده و یا فراموش کرده است. به‌رحال اثبات وجود این باب در نسخه آمبروزیانا نیازمند مشاهده خود نسخه است.

این نسخه ارزشمند ایرانی باب پایانی کتاب با نام «باب حقیقة العبودیة» را با جمله «فهو من خاصة الله و عباده المقربین و اولیاءه حقاً» خاتمه می‌دهد و با جمله «تم الكتاب» انتهای کتاب را اعلام می‌کند که خود بیان‌گر زائند بودن روایت امام صادق (ع) پس از این جمله در نسخ دیگر است.

از خصوصیت‌های دیگر این نسخه آن است که باب معرفة الائمة در آن وجود ندارد و باب معرفة الصحابه در آن آمده است. متأسفانه، به دلیل مفقود شدن صفحات آغازین این نسخه، نمی‌دانیم مقدمه مصباح در این نسخه به چه صورت است. این نسخه دارای اغلاط

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۴۹

متعدد نگارشی و نحوی است که در برخی موارد خطی بر روی کلمات غلط کشیده شده و اصلاح شده است. از اغلاط نحوی می‌توان به باب المحبة و الرضا اشاره کرد که حدیث امام باقر (ع) را چنین آورده: «تعلق القلب بالموجود شرک و بالمفقود کفر» که اعراب نصب کفرأً صحیح نیست و باید مرفوع شود.

۳،۱،۱ نسخه کتابخانه هاروارد

در میان نسخ خطی موجود، نسخه مربوط به دانشگاه هاروارد دارای خصوصیات منحصر به فردی است، از جمله در مقدمه، کتاب را از آن شقیق بلخی می‌داند. در ابتدای ابواب صدگانه این نسخه در هیچ‌کدام لفظ «قال الصادق» ذکر نشده و حتی در حدیث مذکور در تتمه باب صدم، که در برخی نسخ از امام صادق ع آورده شده است، لفظ «قال الصادق» را ذکر نمی‌کند و به گفتن «قال کتاب الله علی اربعة اقسام...» اکتفا می‌کند. هم‌چنین باب معرفة الائمة را با باب معرفة الانبياء ادغام کرده و در ذیل عنوان «معرفة الانبياء و الائمة» آورده است.

۴،۱،۱ درر اللثالی العمادیة فی الاحادیث الفقہیة

این کتاب در موضوع فقه نوشته شده است. نویسنده آن محمد بن زین‌الدین ابن ابی جمهور است. وی در کتاب عوالی اللثالی العزیزیة نیز در موارد متعددی از روایات مصباح الشریعة استفاده کرده است (ابن ابی جمهور ۱۴۰۵ ق: ج ۴، ۳۹، ج ۱، ۲۸۰). کتاب درر اللثالی العمادیة هنوز به چاپ نرسیده است، اما دو نسخه خطی از آن با شماره‌های ۶۱۸ و ۴۴ در میان نسخ خطی کتابخانه مجلس موجود است. نسخه ۶۱۸ در قرن یازدهم و سیزدهم نگارش یافته است، اما نسخه ۴۴ تاریخ نامعلومی دارد. ابن ابی جمهور متن مصباح الشریعة را، بدون اشاره به نام کتاب، در خاتمه مقدمه این کتاب می‌آورد. او قبل از ذکر متن مصباح چنین می‌گوید:

و سأختم هذه المقدمة بذكر احاديث تتعلق ببعض حقائق هذا الدين و شيء من حقائق العبادات اكثر اسنادها عن الصادق الامام ابو عبدالله جعفر بن محمد عليهما السلام محذوفة الاسانيد كما روتها و اعلم اني قد التزمت في هذه الاحاديث المروية في هذه الخاتمة و في جميع الاحاديث الواردة في الاقسام الثلاثة الاتية بعدها ان اذكر ما يتعلق بها من الاحكام

الشرعیة و ما استدل بها علیه و کیفیة الاستدلال بها علیها و بعض الفروع المأخوذة منها علی سبیل الاختصار...

روشن است که وی صریحاً روایات *مصباح الشریعة* را منتسب به امام صادق (ع) می‌داند و از آن‌ها را در استدلال‌های فقهی خود استفاده می‌کند.

روایت ابن ابی جمهور از روایات *مصباح الشریعة* در این کتاب بسیار عجیب است و با تمامی آن‌چه در نسخ خطی دیگر آمده است متفاوت است. او جمله ابتدایی هر باب را متعلق به امام صادق و فقرات بعد را از کلمات علما و عرفا و ... می‌داند. بنابراین در هر باب ابتدا می‌گوید: قال الصادق (ع) ... و سپس بخش‌های بعدی ابواب را با کلماتی هم‌چون «قال بعض اهل العرفان»، «قال بعض العلماء»، «قال العارف»، «قال بعض اهل المعرفة»، مربوط به غیر معصومان می‌داند. برای نمونه باب اول (البیان) در این کتاب چنین آمده است: «قال الصادق (ع) بحر المعرفة يدور على ثلاثة: الخوف والرجاء و الحب فالخوف فرع العلم و اليقين و الحب فرع المعرفة قال بعض العارفين دليل الخوف الهرب عن المعاصي و مخالفة الاوامر ...».

وی در این کتاب از ابواب *مصباح الشریعة* بخشی را آورده است، اما به‌طور گسترده‌ای جملات *مصباح* را نقل به معنا می‌کند. هم‌چنین در موارد متعددی ابواب او در مقایسه با *مصباح* اضافات و کاستی‌هایی دارد. این نکته نیز قابل ذکر است که باب «معرفة الائمة»، که از ابواب اختلافی *مصباح* است، در این نسخه ذکر نشده است.

۵،۱،۱ جنات الوصال

این کتاب نوشته نورعلی شاه محمدعلی بن میرزا عبدالحسین بن محمدعلی رقی طبسی (۱۲۱۲ ق) است. نسخه خطی این کتاب در سال ۱۲۵۹ کتابت شده و با شماره ۹۱۳ در نسخ خطی کتابخانه مجلس موجود است. وی محتوای *مصباح الشریعة* را در صفحات ۲۸۴ تا ۳۷۷ از این کتاب می‌آورد و سپس شرح منظومی از آن‌ها ارائه می‌دهد.

وی هر باب را با عنوان «لمعة» می‌آورد. همه ابواب در این کتاب مطابق نسخ *مصباح* است، اما نکته قابل توجه در این نسخه آن است که بابی با شماره ۱۰۱ (لمعة الحادی و المنة!) تحت عنوان «الصدقة» می‌آورد که در نسخ دیگر وجود ندارد. این باب این‌گونه آغاز می‌شود: «روی عن النبي صلى الله عليه و اله انه سئل ابليس عن الصدقة ...».

رہیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۵۱

همان‌طور که می‌دانیم، ابواب مصباح الشریعة با الفاظی هم‌چون «رؤی» آغاز نمی‌شود و همگی سخن صاحب کتاب است؛ بنابراین بی‌شک چنین بابی از اضافات مصباح الشریعة در جنات الوصال است.

۶،۱،۱ نسخه کتاب‌خانه مجلس مربوط به سال ۱۰۸۲ ق

همان‌طور که در الذریعة آمده است، این نسخه به خط محمدعلی مشهدی است که در سال ۱۰۸۲ در نجف نگاشته شده است. شیخ آقابزرگ تهرانی می‌گوید او این نسخه را با سه واسطه از نسخه شهید ثانی نگاشته است (تهرانی ۱۴۰۳ ق: ج ۱، ۱۱۱). این نسخه اکنون با شماره ۱۷۹۰ در کتاب‌خانه سپهسالار موجود است. در این نسخه در مقدمه به نام کتاب و انتساب آن به امام صادق (ع) اشاره شده است. ابواب شماره‌گذاری شده‌اند و باب معرفه الائمه در آن وجود ندارد. باب صدم دارای اضافات است و پس از خاتمه کتاب با جمله «فهو من خاصة الله و عبادة المقربين و اولیائہ حقاً» روایتی از امام صادق (ع) می‌آورد که به این صورت آغاز می‌شود: «و روی عن الصادق علیه السلام انه قال لبعض تلامذته يوماً: ای شیء تعلمت فی ...».

۷،۱،۱ نسخه مربوط به زیدیان یمن کتابت‌شده در سال ۱۰۳۴ ق

در این نسخه نکته‌ای منحصر به فرد و مهم درباره پیشینه کتاب مصباح الشریعة آمده است که می‌تواند تحلیل‌های مربوط به این کتاب را دچار تحول کند. بر روی جلد این نسخه چنین آمده است:

روی أن الجامع لهذا من كلام جعفر الصادق هو ابوالحسن الشاذلي و ليس كذلك لاني وجدت نسخة قديمة كتبت في أربع مائة سنة و كسور و هذه المدّة قبل وجود ابي الحسن الشاذلي رحمه الله فالمشهور ان المصباح المذكور لجعفر بن محمد جامع له قبل وجود الشاذلي.

روشن نیست که به چه دلیلی مصباح الشریعة را به شاذلی منتسب کرده‌اند، اما با تحلیل استناد محتوای مصباح الشریعة در می‌یابیم جمله معروف «العبودية جوهرة كنهها الربوبية»، که در باب صدم مصباح آمده است، در برخی نقل‌ها از ابوالحسن شاذلی وارد شده است (نفزی ۱۴۲۸ ق: ج ۱، ۱۵۰؛ ابن عجبیه الحسینی ۲۰۰۵: ۲۵۷)، اگرچه در برخی نقل‌های دیگر نیز این جمله از ابوبکر واسطی (۳۲۰ ق) نقل شده است (بقلی شیرازی ۲۰۰۸: ج ۳، ۱۷۲).

آنچه بر جلد این نسخه زیدی یمنی نوشته شده است حاوی نکات بسیار مهمی است، از جمله آن که نویسنده می‌گوید نسخه‌ای قدیمی از مصباح را دیده است که مربوط به پیش از وجود ابوالحسن شاذلی است. اگر این نقل مورد اعتماد باشد، باید بگوییم از آنجا که زمان تولد ابوالحسن شاذلی سال ۵۹۳ قمری است، اثبات می‌شود که پیش از این زمان نیز نسخه‌ای وجود داشته است. این نکته بسیار قابل توجه است، چون قدیمی‌ترین ذکری که از مصباح الشریعة وجود دارد مربوط به سید بن طاووس (۶۵۴ ق) است و قدیمی‌ترین نسخه مصباح الشریعة که در کتاب‌خانه امروزیانا در ایتالیاست نیز مربوط به سال ۶۵۱ قمری است. حال آن‌که این جمله نشان می‌دهد بسیار پیش از این تاریخ، یعنی در حدود سال ۴۰۰ تا ۴۵۰، نیز مصباح الشریعة وجود داشته است.

۲. اختلافات نسخ

همان‌طور که گفته شد، اختلافات شدیدی در نسخ مصباح الشریعة وجود دارد که در بخش‌های مختلف قابل بررسی است.

۱,۲ اختلاف در مقدمه مختصر کتاب

بر مقدمه مذکور در نسخه امروزیانا اضافاتی در تمامی نسخ دیگر وجود دارد. در نسخه دانشگاه هاروارد، پس از ذکر مقدمه، این اضافات می‌آید: «اما بعد فهذا کتاب مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة من تصانیف اکمل المتقدمین و افضل المتأخرین الشقیق البلخی غفرالله له و هو میوب علی مائه باب».

نسخه یمنی دارای اضافاتی در لابلای اوصاف عارفان است، اما پس از «... و سلم تسلیماً» از کتاب و انتساب آن نام نبرده است.

در نسخه‌های ایرانی کتاب که مربوط به قرون ۱۰ و پس از آن است تقریباً به‌طور متفق پس از «... و سلم تسلیماً» جملاًتی آمده است، مبنی بر آن‌که نام این کتاب مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة و از کلمات امام جعفر صادق (ع) است. برای نمونه اضافات نسخه کتاب‌خانه ملی مربوط به قرن دهم این‌گونه است: «و بعد فهذا کتاب مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة من کلام الامام المفترض الطاعة علی سایر الانام ابی عبدالله جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام و هو مشتمل علی مائة باب و الله الموفق للصواب».

باتوجه به این اختلافات، می‌توان گفت مقدمه کتاب همان است که در نسخه امروزیانا آمده است و در نسخ بعدی، اضافات استتخاکنندگان در مورد نام و صاحب کتاب

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۵۳

آورده شده است، کمالین که در نسخه هاروارد آن را متعلق به شقیق بلخی و در نسخ دیگر آن را مربوط به امام صادق (ع) می‌دانند.

۲,۲ اختلاف در تعداد ابواب

ابواب مصباح براساس نسخه آمبروزیانا ۹۹ عدد است؛ اما در تمامی نسخ دیگر تعداد ابواب را ۱۰۰ می‌دانند. مقایسه ابواب نشان می‌دهد که بابی به نام «التیة»، که در تمامی نسخ بدون اختلاف باب چهارم به آن اختصاص دارد، در نسخه آمبروزیانا نیامده است؛ بنابراین باوجود این باب، ابواب صدگانه این نسخ کامل می‌شود. البته، به دلیل مفقودشدن صفحات آغازین نسخه سپهسالار، از وجود یا عدم وجود این باب در این نسخه اطلاعی نداریم.

اختلافات ابواب نسخ به این نکته ختم نمی‌شود. مرحوم مصطفوی در فهرست خود برای مصباح، عدد ۷۲ را دو بار تکرار می‌کند و اولی را به نام برالوالدین و دومی را به نام الموعظة می‌آورد؛ بنابراین اگر تکرار اعداد را در نظر بگیریم، ابواب کتاب به ۱۰۱ باب رسیده است، حال آن که غیر از نسخه آمبروزیانا که تعداد ابواب در آن ۹۹ است، همه نسخ دیگر بر ۱۰۰ باب بودن مصباح اتفاق نظر دارند.

میرزای نوری معتقد است که باب معرفة الصحابة (باب ۶۸) جزء کتاب نیست و از اضافات مخالفان شیعه در این کتاب است؛ او چنین می‌گوید:

و أما خامساً: فما في الهداية أيضا، إن فيه أشياء منكرة، مخالفه للمتواترات قلت: ليته رحمه الله أشار الى بعضها، فإننا لم نجد فيه ما يخالف المشهور، فضلا عن المتواتر، نعم فيه باب في معرفة الصحابة و ذكر فيه ما يوهم إن الأصل فيهم الحسن و الفضل و العدالة، على طريقه أهل السنه.

فأول ما يقال: إن هذا الباب من دسيس بعضهم في هذا الكتاب و يشهد له أنه بنى على مائه باب على ما يظهر من النسخ و ما لها من الفهرست و الباب السبعون الذي يوجد فيها أنه في معرفة الصحابه، هو في الفهرست في حرمه المؤمنين و عليه يتم الأبواب و ليس في الفهرست عنوان لمعرفة الصحابة و في النسخه جعل الباب السبعين في معرفة الصحابة و الحادي بعده في حرمه المؤمنين و الثاني و السبعين في بر الوالدين، ثم كرر و قال: الباب الثاني و السبعون في الموعظه، فإن جعلناه من غلط النسخ يزيد باب على المائة و هو خلاف ما في الفهرست و النسخ و إلا فهو أيضاً من تدليس المدسس و يكشف عن أن الباب المذكور خارج عن الأصل، لاحق به فلاحظ (نوری ۱۴۰۸ ق: ۱، ۲۱۰).

برای ما مشخص نیست که مشخصات نسخه موجود نزد میرزای نوری چگونه بوده است، اما در تمامی نسخی که بررسی کردیم باب معرفة الصحابة به عنوان بابی مستقل مطرح بوده است، مگر نسخه هاروارد که درباره احتمال زیاد وقوع تدلیس در آن سخن خواهیم گفت.

به نظر می‌رسد بابی که از ابواب مصباح نبوده و بعدها به آن افزوده شده است بابی است به نام «معرفة الائمة (ع)» که پس از باب معرفة الأنبياء و قبل از باب معرفة الصحابة قرار گرفته است. این باب در بسیاری از نسخ از جمله در نسخه آمبروزیانا موجود نیست. علاوه بر آنچه با مقایسه نسخ در این مورد گفته شد، با بررسی دقیق‌تر محتوای این دو باب و خصوصیات کتاب می‌توان با دلایل متعددی اصالت باب معرفة الصحابة و اضافه‌بودن باب معرفة الائمة را اثبات کرد.

علامه مجلسی حدیث مربوط به معرفة الائمة را، که از سلمان فارسی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است، به نقل از مصباح نمی‌آورد. وی این حدیث را از کتاب المحتضر با سند مستقل آن نقل می‌کند (مجلسی ۱۴۰۳ ق: ج ۵۳، ۱۴۲).

در نقل مصباح، این باب به این صورت آغاز می‌شود: «روی باسناد صحیح عن سلمان الفارسی»؛ حال آن‌که، با توجه به ابواب کتاب و نحوه نگارش آن، در هیچ جای دیگر کتاب سخنی از سند در مورد احادیث وجود ندارد. از طرف دیگر این باب تنها بابی است که در مصباح صدر تا ذیل آن متن حدیث است، حال آن‌که ابواب ۹۹ گانه دیگر همگی سخن نویسنده مصباح است که در متن آن گاهی از حدیث نیز استفاده شده است.

اما این‌که میرزای نوری باب معرفة الصحابة را با روح شیعی حاکم بر کل کتاب در تعارض می‌بیند (نوری ۱۴۰۸ ق: ج ۱، ۲۱۰) نیز کاملاً مورد انتقاد است، چراکه اگر باب معرفة الائمة را از کتاب حذف کنیم، چنین فضایی دیگر بر کل کتاب حاکم نیست.

این سخن زمانی بیش‌تر مورد توجه قرار می‌گیرد که بدانیم اکثر کلمات این کتاب با رویکرد صوفیانه نگاشته شده است و اشاره به چند حدیث از امامان شیعه موجب شیعی دانستن و یا حداقل غلبه فضای شیعی برای این کتاب نمی‌شود، کم‌این‌که به‌طور مثال آثار صوفیانه ابو حامد غزالی خالی از احادیث ائمه شیعه نیست.

بی‌شک تصور میرزای نوری از تعارض باب معرفة الصحابة با کلمات دیگر امام صادق (ع) در سایر ابواب از آن‌جا نشئت می‌گیرد که آن سخنان را سخنان امام صادق (ع)

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۵۵

فرض کرده است؛ حال آن‌که نه آن‌چه در ابواب ۹۹ گانه آمده و نه آن‌چه در باب معرفة الصحابة آمده است، هیچ‌کدام، سخن امام نیست؛ بنابراین هیچ استبعادی ندارد که در ضمن ابوابی که یک صوفی برای کتاب خود آورده است بابی هم چون باب معرفة الصحابة گنجانده شود. چنین چیزی در میان نویسندگان صوفیه مسبوق به سابقه نیز بوده است. ابوالقاسم عبدالرحمن بن محمد بکری (۳۸۰ ق) در کتاب الانوار فی علم الاسرار و مقامات الابرار فصلی را بانام «السلامة فی الاقتداء بالصحابة رضی الله عنهم» آورده است که در آن چنین می‌گوید: «السلامة فی الاقتداء بالصحابة رضی الله عنهم و الأخذ بما أجمعوا علیه و الإمساك عما تنازعوا فيه و الغنیمة فی الاقتداء بهم بمولاتهم أجمعین و ذکرهم بالجلیل و التخلق بآدابهم فی الدین» (بکری ۱۴۲۱ ق: ۱۱۴).

ابوحامد غزالی (۵۰۵ ق) نیز در احیاء العلوم به نحوی دیگر به همین موضوع اشاره کرده است. وی می‌گوید: «و لازم الاقتداء بالصحابة رضی الله عنهم و اقتصر علی اتباع السنة، فالسلامة فی الاتباع و الخطر فی البحث عن الأشياء و الاستقلال و لا تكثر اللجج برأیک و معقولک و دلیلک و برهانک» (غزالی بی تا: ج ۱، ۵۲). هم‌چنین محمد بن ابراهیم کلاباذی (۳۸۰ ق) می‌گوید:

و رأوا الاقتداء بالصحابة و السلف الصالح و سکتوا عن القول فیما کان بینهم من التشاجر و لم یروا ذلك قادحا فیما سبق لهم من الله عز و جل من الحسنی و أقرّوا أن من شهد له رسول الله صلی الله علیه و سلم بالجنة: فهو فی الجنة و أنهم لا یعدّون بالنار و لا یرون الخروج علی الولاية بالسيف و إن كانوا ظلمة (کلاباذی ۱۹۹۳: ۳۳).

بنابراین وجود چنین بابی در این کتاب نه تنها ارتباطی به تعارض با روح شیعی حاکم بر کتاب ندارد، بلکه ظن عامی بودن نویسنده مصباح الشریعة را تشدید می‌کند.

در مصباح الشریعة در باب «فی بیان الحق و الباطل» (باب ۶۷) نیز به چنین مطلبی برمی‌خوریم که گوینده مخاطب خود را از هرگونه ورود در اختلافات عقیدتی موجود در میان مسلمانان شدیداً نهی می‌کرد.

در این بخش، صاحب مصباح اعتقاد خود در مورد اصول دین و آن‌چه لازم است سالک الی الله بدان اهتمام ورزد و آن‌چه باید از آن اجتناب کند را بازگو می‌کند. این اصول در موارد ذیل جمع می‌شود:

توحید الهی و صفات او شامل عدل، اراده، و مشیت او در تمام امور، قدرت الهی بر همه چیز، صدق او در وعد و وعید، و این که قرآن کلام اوست و او قبل از کون و مکان و زمان بوده و ایجاد عالم و از بین بردن آن برای او یکسان است و با ایجاد عالم بر علم او افزوده نمی‌شود و با فنای آن از ملکش کاسته نمی‌شود.

آن‌گاه تأکید می‌کند سالک باید ملازم این اصول باشد و در اختلافات مردم در مسائل اعتقادی دین وارد نشود، چراکه منجر به صعوبت امر دین‌داری او می‌شود. شکی نیست مقصود او از اختلافات مردم همان اختلافات کلامی اعتقادی است، از جمله اختلافات مردم در مسئله امامت و برخی صفات خدا از قبیل رؤیت و تجسیم و ... . او انسان را از ورود و فحص در این مسائل نهی می‌کند. در باب معرفة الصحابة نیز او مخاطب خود را از سخن گفتن و طعن به برخی صحابه بازمی‌دارد که از فحوای کلامش کاملاً پیداست که مقصودش روش شیعه در برخورد با برخی صحابه و طعن بر ایشان است. گویا چنین تسامحی در مواجهه با عقاید کلامی امری شایع نزد صوفیه است. اصل در رفتار ایشان توجه به اعمال شخصی عبادی است و اجتناب از آنچه این تمرکز بر عبادات را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد از محورهای تعالیم ایشان است.

چنین تفکر و سیره‌ای بی‌شک در تفکرات ائمه اهل‌البیت (ع) جایگاهی ندارد، چه این که ایشان تأکیدات فراوانی بر تأمل و تحقیق در دست‌یابی به حقیقت عقاید اسلامی داشتند و خود نیز تمام تلاششان را بر تحکیم این عقاید در میان شیعیان خود به کار می‌بستند.

۳،۲ اختلاف در مؤخره روایت صدم کتاب

در برخی نسخ از جمله یمنی و نسخه کتاب‌خانه ملی به سال ۱۰۶۶ قمری و برخی نسخ دیگر، باب صدم کتاب، با عنوان «العبودية»، با عبارت «فهو من خاصة الله و عباده المقربین و اولیاءه حقاً» به پایان می‌رسد؛ اما در برخی نسخه‌های دیگر حدیثی به نقل از امام صادق (ع) آمده است که به این صورت آغاز می‌شود: «قال الصادق (ع) کتاب الله تعالی علی اربعة اشياء العبارة و الاشارة و اللطائف و الحقائق...»، که به نظر می‌رسد از اضافات کتاب است. البته در برخی نسخ دیگر، پس از تصریح به اتمام کتاب، بعد از عبارت «فهو من خاصة الله و عباده

رہیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۵۷

المقرین» از حدیث دیگری غیر از حدیث کتاب الله علی اربعة اشیاء استفاده شده است که هردوی این‌ها از اضافات استتخاکنندگان مصباح است.

در این مجال، شایسته است به نسخه‌ای مطبوع از مصباح اشاره کنیم که در بیروت به چاپ رسیده است. ابواب مصباح در این نسخه کاملاً بهم ریخته است. این نسخه با ابوابی همچون العبودیة (در دو باب)، غض البصر، المشی، العلم، الفتیا، الامر بالمعروف، آفه العلماء، آغاز می‌شود و باب‌های پایانی آن نیز از این‌قرار است: المعرفة، حب الله، الحب لله، الشوق، الحکمة الدعوی، العبرة، القناعة، الغیبة.

ابواب ۴۶ (الکلام)، ۴۷ (المدح و الذم)، ۴۸ (المراد) و ۶۱ (حسن الخلق) در این نسخه وجود ندارد و هم‌چنین باب العبودیة، که باب صدم همه نسخه مصباح را تشکیل می‌دهد، در این نسخه دو بخش شده و باب‌های اول و دوم را به وجود آورده است. هم‌چنین باب المعاشرة در این نسخه در دو باب به شماره‌های ۱۹ و ۶۹ آمده است.

از خصوصیات دیگر این نسخه آن است که باب معرفة الائمة، که در برخی نسخه مصباح وجود ندارد، در این نسخه ذیل شماره ۲۸ وارد شده است. این نسخه خالی از مقدمه کتاب است و باتوجه به اضافات و نقصان‌های گفته شده در ۹۹ باب به چاپ رسیده است. البته نویسنده عدد ۹۹ را از شماره ابواب حذف کرده است تا کتاب با باب صدم پایان پذیرد. بنابراین بعد از باب ۹۸ (فی القناعة)، بدون آن که باب ۹۹ داشته باشیم، باب ۱۰۰ (فی الغیبة) را داریم.

۴,۲ اختلافات متنی

علاوه بر آنچه در اختلافات نسخه مصباح گفته شد، شاهد اختلافات مهمی در متن مصباح الشریعة نیز هستیم.

در باب یازدهم (باب الخروج من المنزل) سخنی به نقل از ابوذر آورده شده است که نسخه خطی درمورد گوینده آن اختلاف دارند. به‌طور مثال نسخه هاروارد و نسخه سپهسالار (قرن ۸) و نسخه یمنی (۹۹۶ ق) آن را از ابوذر می‌آورند، اما نسخه کتاب‌خانه مجلس (۹۵۹ ق) و کتاب‌خانه ملی به شماره ۱۹۷۶۹ (۹۲۷ ق) آن را از ابوالدرداء آورده‌اند.

در باب هفتادوششم (فی الاخلاص) چنین مطلبی آمده است: «قال الاول: هلک العاملون الا العابدون و هلک لعابدون الا العاملون ...»

این روایت در اکثر نسخه به همین شکل آمده است، از جمله در دو نسخه سپهسالار و نسخه یمنی و بسیاری نسخه دیگر؛ اما در برخی نسخه استتخاکننده، به تصور این‌که در این

جمله «قال الاول» به امام اول یعنی امیرالمؤمنین (ع) اشاره دارد، آن را به شکل «قال الامام الاول» و یا «قال الامام الاول علی (ع)» آورده است. نسخه‌ها روایت و نسخه کتابخانه مجلس (قرن ۱۱) از این جمله است. این در حالی است که مقصود از «الاول» در این کلام لزوماً به امام (ع) اشاره ندارد و مقصود از آن همان اولین کسی است که این کلام را گفته است. قال الاول اصطلاحی است که در همین معنا در حوزه‌های دیگر غیر از حدیث نیز استعمال می‌شود.

به طور مثال در وقعة الصفین می‌گوید: «... و اما انت یا مروان فکما قال الاول: و أفلتَهنَّ علیاءُ جریضاً و لو ادرکتَهُ صَفْرُ الوطابِ» (ابن مزاحم ۱۴۰۴ ق: ۴۱۷) که مقصود از الاول در این کلام اولین گوینده این شعر یعنی امرؤ القیس است.

گویا گوینده این سخن به طور دقیق مشخص نیست و چه بسا از همین جهت است که به گوینده آن اشاره نکرده است. در *درر اللثالی* که نسخه خطی آن در دست است، در این بخش به جای قال الاول می‌گوید: «و من هذا ما قیل فی القدیم: هلک العالمون الا العابدون...».

۳. رویکردهای نسخ خطی در انتساب کتاب

باتوجه به آنچه در بررسی نسخ آمد، در مجموع سه رویکرد در انتساب ابواب کتاب را می‌توان در این نسخ مشاهده کرد که عبارت‌اند از:

۱,۳ انتساب به امام صادق (ع)

رویکرد اکثریت قریب به اتفاق نسخ که با ذکر «قال الصادق (ع)» در ابتدای ابواب آن ابواب را منتسب به امام صادق (ع) می‌کنند. درستی یا نادرستی چنین انتسابی نیازمند بحثی مستقل است. مهم‌ترین و قدیمی‌ترین نسخ خطی چنین رویکردی را در انتساب کتاب دارند. نسخه آمبروزیانا، نسخه سپهسالار، و به طور کلی تمامی نسخ خطی مجلس و ملی و سپهسالار و یمنی از مصادیق چنین رویکردی در انتساب کتاب‌اند.

۲,۳ انتساب به غیر امام صادق (ع)

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۵۹

رویگرد نسخه‌ها رووارد تمام ابواب را منتسب به شقیق بلخی می‌داند. در مقدمه کتاب نیز آن را متعلق به شقیق بلخی می‌داند و در ابتدای ابواب صدگانه خبری از قال الصادق (ع) نیست.

۳,۳ انتساب تلفیقی

رویگرد ابن ابی جمهور در *درر اللئالی العمادیة* در هر باب بخش ابتدایی آن را با قال الصادق منتسب به امام صادق می‌کند، اما ادامه باب را از اقوال عرفا و علما می‌داند و با قیودی مانند «قال العارف» و «قال بعض اهل العرفان» و ... می‌آورد. در جای خود گفتیم که ابن ابی جمهور *مصباح الشریعة* را با نقل به معنا و اضافات و کاستی‌های فراوان در خاتمه مقدمه *درر اللئالی* می‌آورد.

۴. بررسی و تحلیل

براساس بررسی‌های صورت گرفته در نسخ خطی، شاهد اختلافات فراوان و عجیب این نسخ بودیم. این موارد شامل اختلافات در انتساب کتاب، اختلافات در محتوای نسخ، اضافات و کاستی‌های مربوط به ابواب، و اضافات و کاستی‌های محتوای مطالب نسخ است. باتوجه به بررسی‌هایی که در جای خود درباره این اختلافات صورت گرفت می‌توانیم محتوای اصیل کتاب *مصباح الشریعة* را به این صورت بیان کنیم. نام این کتاب *مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة* است که در صد باب تنظیم شده است. این صد باب عبارت‌اند از:

عناوین ابواب صدگانه کتاب مصباح الشریعة

۱. بیان	۲. الاحکام	۳. الرعاية	۴. النية	۵. الذكر
۶. الشکر	۷. اللباس	۸. السواک	۹. المبرز	۱۰. الطهارة
۱۱. الخروج من المنزل	۱۲. دخول المسجد	۱۳. افتتاح الصلوة	۱۴. القراءة	۱۵. الركوع
۱۶. السجود	۱۷. التشهد	۱۸. السلام	۱۹. الدعاء	۲۰. الصوم
۲۱. الزکاه	۲۲. الحج	۲۳. السلامة	۲۴. الغزله	۲۵. الدعاء
۲۶. التفكير	۲۷. الصمت	۲۸. الراحة	۲۹. الفتاوعه	۳۰. الحرص

۳۱. الزهد	۳۲. صفه الدنيا	۳۳. الورع	۳۴. العبره	۳۵. التكلف
۳۶. الغرور	۳۷. الغرور	۳۸. النفاق	۳۹. العقل و الهواء	۴۰. الوسوسة
۴۱. الاكل	۴۲. البصر	۴۳. المشى	۴۴. النوم	۴۵. المعاشرة
۴۶. الكلام	۴۷. المدح و الذم	۴۸. المرء	۴۹. الغيبة	۵۰. الرياء
۵۱. الحسد	۵۲. الطمع	۵۳. السخاء	۵۴. الخذ و العطاء	۵۵. الاخاء
۵۶. المشاورة	۵۷. الحلم	۵۸. التواضع	۵۹. الاقتداء	۶۰. العفو
۶۱. حسن الخلق	۶۲. العلم	۶۳. الفتيا	۶۴. الامر بالمعروف	۶۵. الخشية
۶۶. آفة القراء	۶۷. الحق و الباطل	۶۸. معرفة الانبياء	۶۹. معرفة الصحابه	۷۰. حرمة المسلمين
۷۱. براء الوالدين	۷۲. الموعظة	۷۳. الوصية	۷۴. الصدق	۷۵. التوكل
۷۶. الاخلاص	۷۷. معرفة الجهل	۷۸. تبجيل الاخوان	۷۹. التوبه	۸۰. الجهاد و الرياضة
۸۱. الفساد	۸۲. التقوى	۸۳. الموت	۸۴. الحساب	۸۵. حسن الظن
۸۶. التفويض	۸۷. اليقين	۸۸. الخوف و الرجاء	۸۹. الرضاء	۹۰. البلاء
۹۱. الصبر	۹۲. الحزن	۹۳. الحياء	۹۴. الدعوى	۹۵. المعرفة
۹۶. حب الله	۹۷. الحب فى الله	۹۸. الشوق	۹۹. الحكمة	۱۰۰. حقيقة العبودية

کاستی باب چهارم (باب النية) در نسخه آمبروزيانا، باتوجه به اجماع نسخ خطی دیگر در وجود این باب، حمل بر اشکال این نسخه می‌شود. درواقع، اجماع نسخ دیگر در وجود باب النيه در کتاب وجود صد باب در این کتاب را صحیح‌تر نشان می‌دهد.

اضافه شدن باب صدویکم در نسخه خطی جنات الوصال (شرح منظوم مصباح) با نام «باب الصدقة» نیز از سوی نویسنده کتاب صورت گرفته و جزء ابواب اصیل مصباح نیست.

بابی با عنوان باب معرفة الائمة در ابواب مصباح الشريعة وجود ندارد و از اضافات بعدی آن است. در میان نسخ موجود در دسترس ما تنها نسخه هاروارد به این باب اشاره می‌کند و باب معرفة الصحابة را ندارد. با بررسی دقیق این نسخه متوجه دست‌برد به مطالب آن می‌شویم. نویسنده این نسخه باب ۶۸ و ۶۹ را به نحوی غیرعادی تلفیق می‌کند و چنین می‌آورد: «الباب الثامن و التاسع و الستون فى معرفة الانبياء و الائمة». تلفیق این دو باب به طرز کاملاً ناشیانه‌ای صورت گرفته است، به نحوی که متن به دست آمده کاملاً نامفهوم و بی‌ربط است. از باب ۶۸ (معرفة الانبياء) فقرات بعد از «... جهلت خصوصيتهم» قطع شده و از ابتدای باب ۶۹ (معرفة الائمة ع) چندین جمله حذف شده و از جمله «قبل ان يخلق الله سماءً مبنية» باب را آغاز کرده است. این فقره چنین است:

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح‌الشریعة ... ۲۶۱

فان (و ان) قابلت أفعالهم و أقوالهم بمن دونهم من الناس فقد أسأت صحبتهم و أنكرت معرفتهم و جهلت خصوصيتهم باللَّه و سقطت عن درجة حقایق الايمان و المعرفة. فایاک ثم ایاک! (انتهای باب ۶۸)

(ابتدای باب ۶۹) قال الصادق (ع): روى باسناد صحيح عن سلمان الفارسی (رضی الله عنه)، قال: دخلت على رسول الله (ص) فلما نظر الى، قال (فقال): يا سلمان ان الله عز و جل لم يبعث نبيا و لا رسولا الا و له اثنا عشر نقيبا. قال: قلت يا رسول الله عرفت هذا من أهل الكتابين. قال: يا سلمان هل علمت تقبائي الاثنى عشر الذين اختار هم الله للإمامة من بعدى؟ فقلت الله و رسوله أعلم. فقال: يا سلمان خلقتني الله تعالى من - صفوة نوره و دعاني فأطعته، فخلق من نوري عليا و دعاه فأطاعه، فخلق من نوري و نور علي فاطمة و دعاها فأطاعته و خلق مني و من علي و فاطمة الحسن و الحسين، فدعاها فأطاعاه، فسمانا الله بخمسة أسماء من أسمائه. فالله تعالى المحمود و أنا محمد و الله العلي و هذا علي و الله الفاطر و هذه فاطمة و الله ذو الاحسان و هذا الحسن و الله المحسن و هذا الحسين؛ و خلق من نور - الحسين تسعة أئمة فدعاهم فأطاعوه، من قبل ان يخلق الله سماء مبنية أو أرضا مدحية أو هواء أو ملكا أو بشرا و كنا أنوارا نسبحه و نسمع له و نطيع... .

که بخش مشخص شده با خط ذیل آن از انتهای باب ۶۸ و ابتدای ۶۹ حذف شده است. دلایل میرزای نوری نیز در اصالت باب معرفة الائمة و اضافی بودن باب معرفة الصحابة در جای خود نقد شد.

صد باب موجود در این کتاب همگی با «قال الصادق (ع)» آغاز می‌شود که در بدو امر چنین القا می‌کند که تمام آنچه در ذیل آن آمده است از امام صادق (ع) است. این موضوع در جای خود قابل بررسی است، اما این که در نسخه هاروارد تمام ابواب را منتسب به شقیق بلخی می‌داند کاملاً قابل نقد است. اولاً چنین چیزی مخالف تمام آن چیزی است که در نسخ دیگر آمده است؛ ثانیاً اصل انتساب کتاب و به تبع آن ابواب آن به شقیق بلخی مطلبی قابل نقد است. حداقل آن که چنین سبکی در نگارش کتاب در دوره شقیق بلخی و فضیل عیاض مسبوق به سابقه نبوده و در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم رواج یافته است. قرائن متنی موجود در نسخه هاروارد نیز نوعی دست‌برد و تدلیس در مطالب کتاب را القا می‌کند. علاوه بر آن چه در صفحات پیشین درباره اضافه کردن باب معرفة الائمة و کاستن باب معرفة الصحابة در این نسخه بیان شد، قرینه دیگری نیز وجود دارد که چنین تدلیسی را اثبات می‌کند. در باب شماره هشتادونه (فی الرضا)

حدیثی است که می‌باید آن را از امام صادق (ع) بدانیم در فقرات این باب چنین آمده: «سمعت ابا محمد الباقر (ع) تعلق القلب بالموجود شرک و بالمفقود کفر». حال باید پرسید اگر بخش ابتدایی باب منتسب به امام صادق نباشد و مربوط به شقیق بلخی باشد، این سخن از چه کسی نقل می‌شود؟!

روشن است که چنین حدیثی در متن باب فقط در صورت انتساب کلام به امام صادق (ع) قابل توجیه است. به هر حال انتساب محتوای ابواب به شقیق بلخی وجه قابل قبولی ندارد. اما در *درر اللئالی* نیز، همان‌طور که گفته شد، ابن ابی جمهور ابتدای ابواب را به امام صادق (ع) منتسب می‌کند و ادامه آن‌ها را به عرفا. بی‌شک چنین رویکردی را باید در تلقی او از مطالب کتاب بدانیم که در نحوه ایراد *مصباح الشریعة* در کتاب خودش آن را اعمال کرده است. این مخالف غالب نسخ *مصباح الشریعة* است.

وجود نسخه‌هایی هم چون هاروارد و نسخه *درر اللئالی* نشان می‌دهد اولاً انتساب *مصباح الشریعة* به امام مطلبی قطعی و پذیرفته‌شده از جانب علما نبوده و انتساب ابواب محتوای آن گاهی به امام صادق (ع) گاهی به شقیق بلخی و گاهی همانند *درر اللئالی* نشان‌دهنده وجود نوعی بی‌هویتی در مورد *مصباح الشریعة* است. گویا کتابی در قرون چهارم تا هفتم نگاشته شده و پس از آن به فراخور سلاطین مختلف به انحای مختلف استتخا شده است.

مقدمه *مصباح الشریعة* با توجه به بررسی که در اختلافات نسخه صورت گرفت خالی از نام کتاب و صاحب آن است.

باب صدم و پایانی کتاب با جمله «فهو من خاصة الله وعباده المقربین و اولیاءه حقاً» پایان می‌پذیرد و روایات مختلفی که از امام صادق (ع) در برخی نسخ پس از این جمله آمده است از اضافات *مصباح الشریعة* است.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی دقیق اختلافات نسخ *مصباح الشریعة* نتایج مهمی را درباره چهارچوب و شاکله اصلی این کتاب به دست می‌دهد که لازم است در بحث از خصوصیات کتاب و انتساب آن مورد توجه قرار گیرد. این نتایج عبارت‌اند از:

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۶۳

۱. اگر شهادت صاحب نسخه خطی زیدی - یمنی به سال ۱۰۳۴ قمری را صحیح بدانیم، قدیمی‌ترین نسخه خطی که از مصباح الشریعة مشاهده شده است مربوط به نیمه اول قرن پنجم است؛
۲. مصباح الشریعة در صد باب تنظیم شده است که با باب البیان آغاز و به باب العبودیة ختم می‌شود. بر این اساس، باب‌های «معرفة الائمة» و «باب الصدقة» از ابواب اصیل مصباح نیستند و به آن افزوده شده‌اند؛
۳. تمامی ابواب صدگانه کتاب با «قال الصادق (ع)» آغاز می‌شوند؛
۴. مقدمه مصباح الشریعة، باتوجه به بررسی که در اختلافات نسخه صورت گرفت، خالی از نام کتاب و صاحب آن است و با عبارت «... و صلی الله علی محمد امام المتقین و قائد الموحدين و مؤنس المقربین و علی آله المنتجبین الاخيار الابرار الطاهرین و سلم تسليماً» پایان می‌پذیرد و آنچه پس از این بخش در برخی نسخ آمده است از اضافات مصباح است؛
۵. باب صدم و پایانی کتاب با جمله «فهو من خاصة الله و عبادته المقربین و اولیاءه حقاً» پایان می‌پذیرد و روایات مختلفی که از امام صادق (ع) در برخی نسخ پس از این جمله آمده است از اضافات مصباح الشریعة است؛
۶. در مقام داوری درباره معتبرترین نسخ خطی کتاب مصباح الشریعة باید گفت، باتوجه به قرائنی که بر اصالت یا عدم اصالت ابواب و کلمات کتاب اشاره دارند و در متن پژوهش حاضر به تفصیل بررسی شد، می‌توان گفت دو نسخه کتابخانه آمبروزیانا و کتابخانه سپهسالار که قدیمی‌ترین نسخه‌های موجودند از اعتبار بیش‌تری برخوردارند.

کتاب‌نامه

- ابن ابی جمهور، محمد بن زین‌الدین (۱۴۰۵ ق)، *عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة*، قم: شهداء.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ ق)، *الأمان من أخطار الأسفار والأزمان*. قم: مؤسسة آل البيت.
- ابن عجبیة الحسینی، ابوالعباس احمد (۲۰۰۵)، *إيقاظ الهمم فی شرح الحکم*، قاهرة: دار جوامع الکلم.
- ابن مزاحم، نصر (۱۴۰۴ ق)، *وقعه صفین*، قم: مؤسسة امام المهدي.
- بقلی شیرازی، روزبهان (۲۰۰۸)، *تفسیر عرائس البیان فی حقائق القرآن*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- بکری، ابوالقاسم عبدالرحمن بن محمد (۱۴۲۱ ق)، *الانوار فی علم الاسرار و مقامات الابرار*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۸)، *مباحثی در علل الحدیث به ضمیمه بازشناسی متن مصباح الشریعة*، تهران: انجمن علمی دانشجویی هیات دانشگاه امام صادق (ع).

۲۶۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال نوزدهم، شماره اول، فروردین ۱۳۹۸

تهرانی، شیخ آقازرگ (۱۴۰۸ ق)، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، قم و تهران: اسماعیلیان و کتاب‌خانه اسلامی.

جعفر بن محمد (۱۴۰۰ ق)، *مصباح الشریعة*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

جعفر بن محمد الصادق (ع) (۱۳۷۳)، *مصباح الشریعة*، ترجمه و شرح گیلانی، مقدمه و تعلیقه سیدجلال‌الدین محدث ارموی (عبدالرزاق گیلانی)، نشر صدوق.

جعفر بن محمد، امام صادق (۱۳۶۰)، *مصباح الشریعة*، ترجمه حسن مصطفوی، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.

حر عاملی، محمد بن حس (۱۴۰۹ ق)، *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسة آل البيت.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۸)، *فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۹۰)، *کشف الریبة*.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۹ ق)، *منیة المرید*، قم: مکتب الإعلام الإسلامی.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (بی تا)، *مُسکن الفؤاد عند فقد الأحیة والأولاد*، قم: بصیرتی.

غزالی، ابوحماد (بی تا)، *إحیاء علوم الدین*، بیروت: دار الكتاب العربی.

کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی (۱۴۰۵ ق)، *المصباح للكفعمی (جنة الأمان الواقیة)*، قم: دار الرضا.

کلاباذی، ابوبکر محمد بن ابراهیم (۱۹۳۳)، *التعرف لمذهب التصوف*، مصر: مطبعة السعادة.

گریفینی، اوچینیو (۱۹۱۱)، *المخطوطات العربیة بمکتبة الامبروزیانا بمیلانو-ایتالیا*، میلان،

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق)، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)*، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

نغزی، ابو عبد الله محمد بن ابراهیم (۱۴۲۸ ق)، *غیث المواهب العلیة فی شرح الحکم العطاتیة*، بیروت: دار الکتب العلمیة.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ ق)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: مؤسسة آل البيت.

نسخ خطی

ابن ابی جمهور، زین‌الدین (۹۰۱ ق)، *درر اللثالی العمادیة*، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی.

ابن ابی جمهور، زین‌الدین (بی تا)، *درر اللثالی العمادیة*، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی.

بلخی، شقیق (۹۱۱ ق)، *مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقه*، دانشگاه هاروارد.

جعفر بن محمد (۱۰۳۴ ق)، *مصباح الشریعة*، زیدیان یمن.

جعفر بن محمد (۱۰۵۸ ق)، *مصباح الشریعة*، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۸۲۷۳).

جعفر بن محمد (۱۰۶۶ ق)، *مصباح الشریعة*، کتاب‌خانه ملی.

رهیافتی انتقادی در نسخه‌شناسی کتاب مصباح الشریعة ... ۲۶۵

- جعفر بن محمد (۱۰۸۲ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه سپهسالار (شماره ۱۷۹۰).
- جعفر بن محمد (۱۰۸۳ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۱۵۳۶۷/۴).
- جعفر بن محمد (۱۱۴۶ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه ملی.
- جعفر بن محمد (۱۲۵۴ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه ملی.
- جعفر بن محمد (۱۲۶۴ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه ملی.
- جعفر بن محمد (۱۲۹۴ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه ملی.
- جعفر بن محمد (۷۱۶ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه سپهسالار (شماره ۵۵۵۹).
- جعفر بن محمد (۹۲۷ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه ملی (شماره ۱۹۷۶۹).
- جعفر بن محمد (۹۵۹ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی.
- جعفر بن محمد (۹۹۶ ق)، مصباح الشریعة، زیدیان یمن.
- جعفر بن محمد (قرن ۱۱)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۱۰۰۲۹/۸).
- جعفر بن محمد (قرن ۱۱)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۸۰۳۷).
- جعفر بن محمد (قرن ۱۲)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی.
- جعفر بن محمد (قرن ۱۲)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۱۵۸۶۶).
- جعفر بن محمد (۱۲۲۳ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۸۳۷۲/۱).
- جعفر بن محمد (۱۲۲۸ ق)، مصباح الشریعة، کتاب‌خانه ملی.
- رضوی، اسماعیل بن محمد علی (۱۱۱۷ ق)، ضیاء المصباح، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۲۷۹۵).
- نورعلی شاه (۱۲۵۹ ق)، جنات الوصال، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۹۱۳).